

Od latiny k němčině.

Slezská města jako vydavatel i příjemce německých a latinských písemností ve 14. století*

Tomáš Velička

FROM LATIN TO GERMAN. SILESIAN TOWNS AS THE RECIPIENTS AND ISSUERS OF GERMAN AND LATIN CHARTERS IN THE 14TH CENTURY

The core of this article deals with the use of language in the diplomatic texts written in Silesia throughout the 14th century. Main focus is on the administrative offices of the territorial lord and their produce directed towards the towns, as well as the resources based in town's offices and the language in which these are written. Individual towns are dealt with individually as well as from the viewpoint of belonging to a certain duchy and region, where the practice in terms of using a certain language may have been different.

KEYWORDS:

Silesia; Middle Ages; towns; Latin; German; diplomatics

Jazyk je jedním z kódů, jehož prostřednictvím vnímáme sdělení pramenů. Je komunikačním prostředkem jak na úrovni ústní, tak písemné výměny. To, jakým jazykem mluvili středověcí obyvatelé měst či osoby pohybující se na dvorech králů a knížat, dnes dokážeme rekonstruovat jen s obtížemi. Výrazně širší interpretační pole se nabízí při zohlednění písemné komunikace z hlediska toho, jakým jazykem byla realizována. Volba daného jazyka iniciátory komunikace vypovídá nejen o nich samých, ale také o osobě adresáta. Je potom na místě otázka, co bylo důvodem užití toho a ne jiného jazyka pro onen konkrétní účel.

Vhodné předpoklady pro takové otázky a jejich zodpovídání představují prostředí, jež byla jazykově nehomogenní — a to jak po stránce mluveného jazyka, tak písemné komunikace. Doba vrcholného a pozdního středověku byla obdobím, kdy se postupně v celé Evropě do jazyka (nejen) úředních písemností prosazovaly národní jazyky. V rámci střeoevropského prostoru začal tento proces před polovinou 13. století v jihozápadních regionech zaalpské části říše. Odtud postupoval směrem na sever a východ a Slezsko dosáhl na počátku 14. století.¹ Pro první tři čtvrtiny 14. století

---

* Studie byla zpracována v rámci řešení grantového projektu GAČR č. 13-00091S *Jan Žhořelecký a jeho vévodství v lucemburské koncepci České koruny*.

1 Jörg MEIER — Arne ZIEGLER, *Die Anfänge deutschsprachiger Kanzleien in Europa*, in: Jörg Meier — Arne Ziegler (edd.), *Die Anfänge deutschsprachiger Kanzleien in Europa* (= Beiträge zur Kanzleisprachenforschung, Band 4), Wien 2008, s. 9–32; Max VANCOSA, *Das erste Aufkommen der deutschen Sprache in den Urkunden*, Leipzig 1895; Mathias LAWO, *Sprachen der Macht — Sprache als Macht. Urkundensprachen im Reich des 13. und 14. Jahrhundert*, in: Ulrike Hohensee — Mathias Lawo — Michael Lindner — Michael Menzel — Olaf Ra-

tak i Slezsko představuje výhodnou půdu pro naznačené srovnání, kdy se ve velké míře uplatňuje jak latina, tak němčina, která ale závěrem zkoumaného období zvítězila a použití latiny se omezilo jen na nečetné vydavatelské okruhy. Na následujících řádcích se budu věnovat jedné z příjemeckých skupin — slezským městům. Budu sledovat, jakým jazykem byly psány písemnosti zeměpánů pro ně určené a v jakém jazyce zlistiňovala a úřadovala města samotná.

Otázce jazyka středověkých písemností ve Slezsku byla doposud věnována malá pozornost. Před lety se jí zabýval v samostatné studii jen Tomasz Jurek.² Vstupujeme tak na pole poměrně málo probádané.

Nejstarší německé písemnosti vzniklé na území Slezska se hlásí již do 13. století, ale ve skutečnosti jsou nejspíše pozdějšími překlady.³ Nejstarší nepochybně německou listinou je udělení vratislavského městského práva Jindřichem III. Hlohovským městu Hlohovu (Głogów, Glogau)⁴ roku 1302.⁵ Do roku 1340 je již známo okolo 100 kusů německých písemností (z celkem asi 4 000 dochovaných dokumentů z let 1301–1340, tedy cca 2,5 % všech), z čehož asi 70 pochází od knížat — většina z nich byla určena městům.⁶

Začneme jazykem zeměpanských písemností, které byly určeny pro slezská města. 13. století představuje ve slezském listinném materiálu hájemství latiny. Lze tu zaznamenat jen jedinou německou listinu, která je ale s největší pravděpodob-

der (edd.), *Die Goldene Bulle. Politik — Wahrnehmung — Rezeption I* (Berichte und Abhandlungen, Sonderband 12), Berlin 2009, s. 517–550; přímo k městům viz Felix MERKEL, *Das Aufkommen der deutschen Sprachen in den städtischen Kanzleien des ausgehenden Mittelalters* (Beiträge zur Kulturgeschichte des Mittelalters und der Renaissance 45), Leipzig — Berlin 1930.

- 2 Tomasz JUREK, *Język średniowiecznych dokumentów śląskich*, Kwartalnik Historyczny 111, 2004, č. 4, s. 29–45. Krátce je pojednán jazykový charakter úřadování některých slezských měst v práci F. MERKEL, *Das Aufkommen*, s. 52–54 (Vratislav, Lemberk, Lehnice, Svidnice, Hlohov a Goldberk). Jazyka listin si částečně všimá též Przemysław WISZEWSKI, *The multi-ethnic character of medieval Silesian society and its influence on the region's cohesion (12th–15th centuries)*, in: Lucyna Harc — Przemysław Wiszewski — Rościsław Żerelik (edd.), *Cuius regio. Ideological and territorial Cohesion of Silesia I: The Long Formation of the Region (c. 1000–1526)*, Wrocław 2013, s. 167–192. Vedle toho samozřejmě vznikají příspěvky jazykovědné — převážně germanistické —, které si však kladou jiné cíle: Ilpo Tapani PIIRAINEN, *Das Stadtbuch von Legnica/Liegnitz aus den Jahren 1371–1445. Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in Śląsk/Schlesien*, in: Stanisław Prędoła — Norbert Morciniec (edd.), *Studia Neerlandica et Germanica (Acta Universitatis Wratislaviensis, dále AUWr. 1356)*, Wrocław 1992, s. 287–293. Nejnověji viz Mardan AGHAEV — Ilpo Tapani PIIRAINEN, *Das Stadtrecht von Schweidnitz/Świdnica. Edition und sprachlich-historische Untersuchung einer frühneuhochdeutschen Handschrift aus Schlesien*, Berlin 2013; Marek BISZCZANIK, *Die ältesten Stadtbücher von Sprottau/Szprotawa. Ein Beitrag zur Erforschung des Frühneuhochdeutschen in Niederschlesien*, Zielona Góra 2013.

- 3 T. JUREK, *Język średniowiecznych dokumentów*, s. 31.

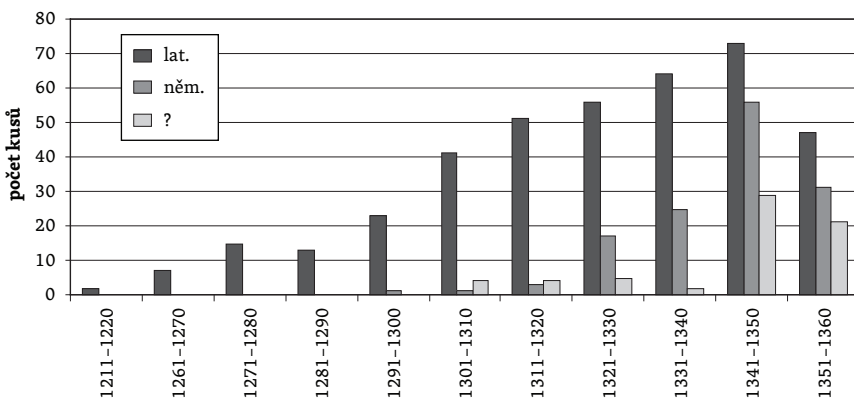
- 4 U názvu měst bude při jejich prvním výskytu uváděna v závorce polská a německá varianta.

- 5 T. JUREK, *Język średniowiecznych dokumentów*, s. 31.

- 6 *Tamtéž*, s. 32.

ností o něco pozdějším překladem.⁷ Šlo o konfirmaci pro Břeh (Brzeg, Brieg) z roku 1292. Jak již bylo uvedeno výše, první nepochybně německý dokument pochází z roku 1302.⁸ Je to ale jediná německá knížecí písemnost pro sledované příjemce z prvního desetiletí 14. století a ještě ve druhém decenniu 14. věku jsou německé listiny stále výjimkou. Dochovaly se pouze tři. Další v pořadí vydal roku 1317 Jindřich Javorský pro Lemberk (Lwówek Śląski, Löwenberg); ujišťoval jej o tom, že rozhovory o městě budou napříště vedeny jen ve městě samém.⁹ O rok později vydal německou listinu tehdejší držitel Zaháňska Valdemar Braniborský pro Zaháň (Žagań, Sagan) a Krosno (Krosno Odrzańskie, Crossen an der Oder).¹⁰ Týkala se soudních kompetencí města. Třetí německý kus tohoto desetiletí se zabýval těžbou zlata a byl určen Boleslavem III. pro Goldberk (Złotoryja, Goldberg).¹¹

Ve dvacátých a třicátých letech případů německy psaných písemností pro zkoumané příjemce přibývá a tvoří zhruba čtvrtinu až třetinu všech dokumentů pro ně určených. K výraznému vzestupu němčiny dochází ve čtyřicátých letech 14. století, kdy německy psané kusy překonávají svým podílem jednu třetinu všech zeměpanských dokumentů pro města. Zhruba na této úrovni se drží také v následujícím desetiletí. Pro další roky již není k dispozici plošné ediční pokrytí, ale u vybraných vydavatelů i příjemců nezůstane následující období nepovšimnuto.

GRAF Č. 1: Jazyk zeměpanských písemností pro města.¹²

7 Winfried IRGANG (ed.), *Schlesisches Urkundenbuch VI*, Köln — Weimar — Wien 1998, č. 83.

8 Colmar GRÜNHAGEN — Konrad WUTKE (edd.), *Codex diplomaticus Silesiae XVI: Regesten zur schlesischen Geschichte 1301-1315; XVIII: 1316-1326; XXII: 1327-1333; XXIX: 1334-1337; XXX: 1338-1342*, Breslau 1892-1930 (dále jako SR), 2721.

9 SR, 3700.

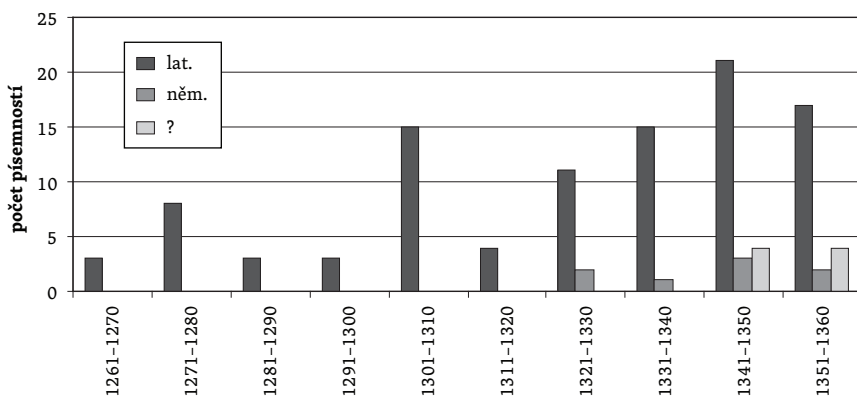
10 SR, 3826.

11 SR, 4075.

12 Následující tabulky, pokud není uvedeno jinak, jsou založeny na pramenech publikovaných v příslušných svazcích *Schlesisches Urkundenbuch I-VI* (Heinrich APPELT — Winfried IRGANG [et alii] (edd.), Wien — Köln — Graz — Weimar 1963-1998, dále jako *SUb*), *Regesten zur schlesischen Geschichte* (viz pozn. č. 8) a Kazimierz BOBOWSKI — Janina GI-

Objektem zájmu níže provedeného rozboru je sedmáct vybraných slezských měst.¹³ Neusiloval jsem o kompletní podchycení všech v úvahu přicházejících příjemců, ale spíše o instruktivní výběr, jehož základní mantinely představovalo dostatečné množství relevantních pramenů pro konkrétní město (a to jak pramenů, ve kterých město vystupuje jako příjemce, tak i těch, jež vznikaly v městské kanceláři). Je nabíledni, že se bude jednat především o města ležící v západní části slezského regionu (tedy pozdější Dolní Slezsko), zatímco hornoslezské lokality zde přijdou ke slovu méně.

Začneme největším slezským městem — Vratislaví (Wrocław, Breslau). První písemnosti v němčině vydal pro město Jindřich VI. ve dvacátých letech 14. století.¹⁴ Ani poté zcela neustávají, leč početně zaostávají za latinskými kusy. To platí do konce padesátých let 14. století.

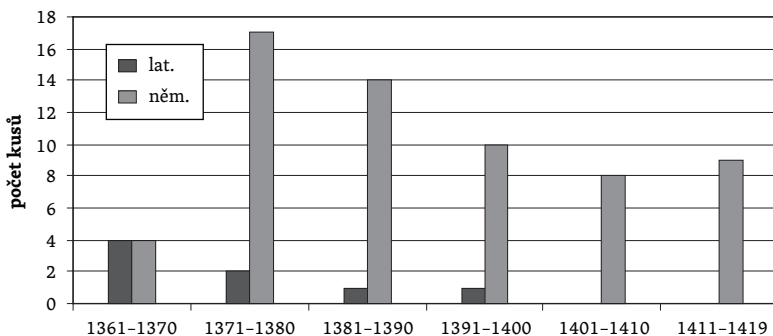
GRAF Č. 2: Zeměpanské písemnosti pro Vratislav podle jazyka (do roku 1360).

Ke zlomu dochází v šedesátých letech a od sedmdesátých let němčina vítězí nad latinou, i když ta až do konce století ze zeměpanských listin nemizí zcela — byly v ní stále vydávány konfirmace.

LEWSKA-DUBIS (edd.), *Regesty Śląskie I-V, 1343-1360*, pod red. Wacława Korty, Wrocław 1975-1992 (dále jako *RŚI*) s doplňky Eugeniusze Kobdzaje: recenze k prvnímu svazku *RŚI*, Archeion LXIX, 1979, s. 336-346; k druhému svazku, Archeion LXXX, 1986, s. 239-256.

¹³ Vratislav, Svidnice, Lehnice, Břeh, Goldberk, Hlohov, Střehom, Lemberk, Javor, Frankenstein, Střelín, Grodkov, Hiršberk, Nisa, Lubín, Reichenbach a Středa. Jen zopakují, že celkové počty uvedené výše se ale samozřejmě týkají všech slezských měst, která v daném období figurují jako příjemci zeměpanských písemností.

¹⁴ Němčina byla používána v Jindřichových písemnostech pro města jen výjimečně. Z 20 kusů adresovaných pro Vratislav byly jen dva psány německy; oba vznikly roku 1327. První se týkal regulace některých ustanovení trestního soudnictví, druhý obsahoval celní rejstřík (*SR*, 4610, 4613). Ve druhém případě dokonce v listině stojí, že byla německy vydána na zvláštní přání vratislavských měšťanů.

GRAF Č. 3: Zeměpanské písemnosti pro Vratislav podle jazyka (po roce 1360).¹⁵

Město samé vystavilo první německý dokument roku 1308,¹⁶ okolo roku 1320 již byla němčina rovnoprávná s latinou. Okolo poloviny století se udržoval zvyk, že se radní listiny píší latinsky, soudní německy.¹⁷ To odpovídá i jazyku příslušných knihových zápisů, kdy v soudních městských knihách vítězí němčina již v polovině čtyřicátých let 14. století,¹⁸ zatímco v účetním materiálu se latina uplatňuje déle.¹⁹ Stejně jako u zeměpanských písemností se jazykový poměr kloní u radních listin na počátku sedmdesátých let ve prospěch němčiny. Z radního úřadování mizí latina nejpozději v osmdesátých letech. S Bruggami nebo s Kolínem nad Rýnem město ještě počátkem sedmdesátých let korespondovalo latinsky.²⁰ Latinsky dlouho úřadoval i královský hejtman. Situace se ale zcela mění s nástupem Těmy z Koldic v roce 1369, od kdy je již agenda vyřizována německy.²¹

U všech tří subjektů — vratislavského knížete (= českého krále), města i hejtmanské kanceláře — dochází k přelomu v jazyce jejich písemností začátkem sedmdesátých let 14. století. Na počátku těchto změn nespíš stálo město samotné, neboť v jeho dokumentech a úřadování se němčina etablovala nejdříve. S určitým odstupem za ním přistoupil k němčině i zeměpán a jeho hejtmanská kancelář.

Do oblastí svídnicko-javorského knížectví němčina pronikala nejrychleji.²² Její nástup je spojen s vládou Bolka II. Malého. Již první listina, kterou od něj obdržela

15 Přehled podán jen na základě originálního dochování v Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dále jako AP Wrocław), Dokumenty miasta (dále jako DM) Wrocławia.

16 SR, 2996.

17 T. JUREK, *Język średniowiecznych dokumentów*, s. 35

18 AP Wrocław, Akta miasta (dále jen AM) Wrocławia, sign. 611.

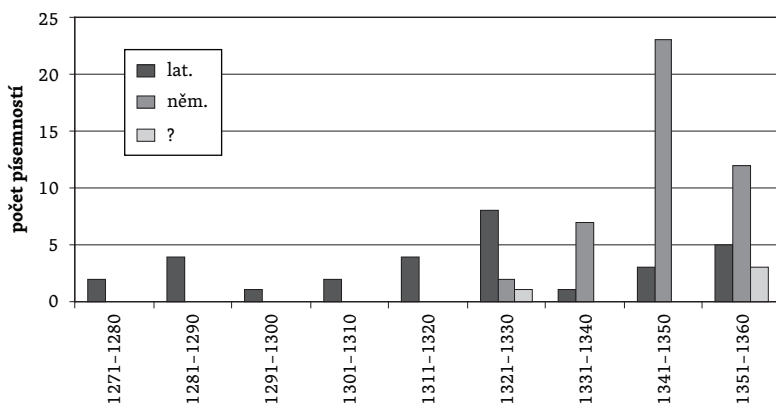
19 AP Wrocław, AM Wrocławia, sign. 1133, 1140; Georg KORN (ed.), *Breslauer Urkundenbuch I*, Breslau 1870 (dále jako BU), č. 294 (kniha Laurentius Nudus). Latina se tu mísí s němčinou až do počátku 15. století.

20 BU, č. 274, 275.

21 Mlada HOLÁ, *Vratislavská hejtmanská kancelář za vlády Jana Lucemburského a Karla IV.* (Sborník archivních prací, Supplementum ročníku LXI, č. 2), Praha 2011, s. 110.

22 T. JUREK, *Język średniowiecznych dokumentów*, s. 32–33.

Svidnice (Świdnica, Schweidnitz), byla psána německy.²³ Od třicátých let 14. století pak německé písemnosti tvoří většinu v knížectví vydaných dokumentů, i když latina z nich zcela nemizela. Zvláště v padesátých letech se objevuje o něco častěji.²⁴

GRAF Č. 4: Zeměpanské písemnosti pro Svidnici podle jazyka (do roku 1360).

Po roce 1360 se prohlubuje dominance němčiny a latina je zastoupena čím dál méně. Po tomto datu jsou dochovány jen dvě knížecí písemnosti pro město v latinském jazyce — šlo o konfirmace z let 1362 a 1381.²⁵ Vše ostatní je německy.

Již v šedesátých letech jsou městské listiny vydávány německy, zatímco ještě v předchozím desetiletí je častěji užívána latina.²⁶ V němčině jsou také knížecí dokumenty pro jednotlivé měšťany. Latinsky jsou koncipovány jen písemnosti církevních soudů, duchovních osob a biskupa nebo notářské instrumenty. V některých případech zlistiňoval německy ve prospěch města dokonce kvardián místního kláštera dominikánů²⁷ stejně jako komtur svídnických křížovníků při prodeji zahrady místnímu měšťanovi.²⁸

Zatímco v šedesátých letech jsou všechny městské listiny německé, v následujícím desetiletí vedle osmi německých přicházejí i dvě latinské. V prvním případě šlo o kon-

²³ SR, 4541.

²⁴ Nelze tu ale pozorovat obsahové rozrůznění jazyka písemností podle jejich obsahu nebo formy.

²⁵ AP Wrocław, DM Świdnicy, sign. 119, 261.

²⁶ T. JUREK, *Język średniowiecznych dokumentów*, s. 35; nejstarší pořízení městské rady v němčině však pochází již z roku 1336 a týkalo se upřesnění některých aspektů městského práva, viz Theodor GOERLITZ — Paul GANTZER (edd.), *Rechtsdenkmäler der Stadt Schweidnitz* (Deutsche Rechtsdenkmäler aus Schlesien I), Stuttgart — Berlin 1939, s. 59–61, č. I 9.

²⁷ AP Wrocław, DM Świdnicy, sign. 134; Roman STELMACH (ed.), *Katalog dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska IV: 1351–1365*, Wrocław 1991, č. 659.

²⁸ AP Wrocław, DM Świdnicy, sign. 185.

cept městské listiny v záležitosti transakce městských platů.²⁹ Ve druhé písemnosti se jednalo o spor měšťanů ohledně povinností plynoucích z pekařských a masných krámů.³⁰ V té době jsou i městské knihy vedeny německy.³¹

V osmdesátých letech je latinsky jen jedna městská listina, která však byla adresována vratislavskému biskupu Václavovi.³² Od devadesátých let je již úřadování města plně německé, i když tento charakter mělo vlastně již v předchozích letech. Také svídnicko-javorští hejtmané úřadovali v souvislosti s městy výhradně německy. V počátcích 15. století dokonce i některé církevní instituce koncipovaly své písemnosti v tomto jazyce, pokud byl dotčenou stranou někdo ze Svídnice. Roku 1411 to byly benediktinky z Luboměře (Lubomierz, Liebenthal), o rok později lubušský klášter (Lubiąż, Leubus) — v obou případech byly zlistiňovány donace svídnických měšťanů.³³ Latina došla ve městě v této době uplatnění jen málo. Některé měšťanské testamenty jsou sepsány formou notářského instrumentu a ty zůstávaly výhradně latinské.³⁴

Přechodové období let cca 1350–1370 dokládají i zápisy v městské pamětní knize vedené v letech 1321–1430.³⁵ Nejstarší německé zápisy pocházejí již ze čtyřicátých let,³⁶ ale přibývají během období 1360–1370. V průběhu sedmdesátých let pak zatlačují latinu do pozadí, i když ta se sporadicky ještě objevuje. Od osmdesátých let je již prakticky vše německy, s výjimkou některých vyznačovacích nadpisů, které byly psány stále latinsky.

V městské kanceláři byly na dorsa vybraných listin zapisovány registry usnadňující orientaci v množství písemností. Pokud jde o jejich jazyk, tak starší, které lze zařadit ještě do 14. století, jsou latinsky, ale od 15. století přicházejí i německé registry. Vedle toho však nemizí ani latinské.³⁷ Ačkoliv tedy němčina ovládla městské úřadování již od šedesátých let 14. století, v interní kancelářské praxi latina ještě tu a tam přicházela ke slovu a mohla být používána jako jazyk indorsátů nebo doplňujících zápisů v městských knihách.³⁸

29 AP Wrocław, DM Świdnicy, sign. 6732.

30 AP Wrocław, DM Świdnicy, sign. 209; Roman STELMACH (ed.), *Katalog dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska V: 1366–1379*, Wrocław 1991, č. 635.

31 Paul GANTZER, *Ältestes Stadtbuch der Stadt Schweidnitz*, ZVGS 71, 1937, s. 184–210. Ve třicátých letech byly vedeny ještě latinsky, zlomky z let 1377 a 1378 jsou německy. Německy je také psána nejstarší radní kniha z let 1378–1382, viz Mateusz GOLIŃSKI, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy II*, Wrocław 2003, s. 7.

32 AP Wrocław, DM Świdnicy, sign. 239; Mięczysława CHMIELEWSKA (ed.), *Katalog dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska VI: 1380–1391*, Wrocław 1995, č. 267.

33 AP Wrocław, DM Świdnicy, sign. 439, 468.

34 Viz Bogdan BOBOWSKI, *Kultura materialna mieszczan Świdnicy i rycerstwa weichbildu świdnickiego w świetle testamentów (od I połowy XIV do końca I ćwierci XVII wieku)*, Zielona Góra 2011.

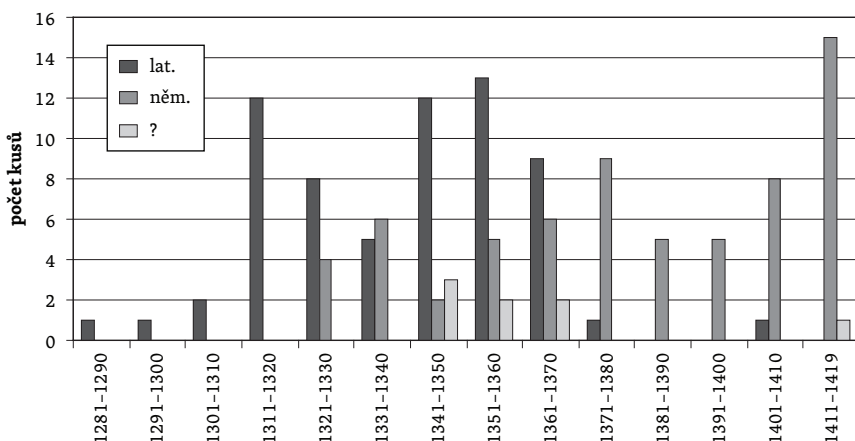
35 AP Wrocław, AM Świdnicy, sign. 180.

36 AP Wrocław, AM Świdnicy, sign. 180, fol. 13r, 64v, 65r.

37 K tomu blíže viz Tomáš VELIČKA, *Nejstarší kopiář města Svídnice*, Slezský sborník 112, 2014, č. 2, s. 251–274 (zde s. 257–259).

38 Viz též kniha městského šosu, AP Wrocław, AM Świdnicy, sign. 179.

Podobně jako ve Svídnici, také do písemností určených pro Lehnici (Legnica, Liegnitz) proniká němčina již ve dvacátých letech 14. století. Ve třicátých letech dokonce početně převažuje, ale v následujícím desetiletí je tomu jinak. Nejvíce německých písemností tu přichází v polovině třicátých let.³⁹ Ve čtyřicátých letech je jich naopak velmi málo.⁴⁰ Nárůst ve třicátých letech souvisí s vyšší emisí observačních listin, které Boleslav III. Marnotratný vydával většinou již německy. V padesátých letech množství německých písemností znovu stoupá, byť početně nepřekónávají latinské kusy. Taková situace platí i v šedesátých letech, ale němčina už více dohání latinu. K definitivnímu zlomu dochází v sedmdesátých letech, kdy je latina zatlačena do bezvýznamnosti. Na tuto proměnu měla vliv také změna vládnoucího knížete. Ludvíka I. Břežského coby poručníka vystřídal Ruprecht I., ačkoliv i Ludvík za svého působení vydával pro město německé písemnosti. Zdá se, že přelomem byl rok 1369. O rok dříve vydal Ludvík svou poslední latinskou listinu pro město, poté již zlistňuje německy. Do počátku 15. století se latina vyskytuje jen v konfirmačních listinách, poté úplně mizí.

GRAF Č. 5: Zeměpanské písemnosti pro Lehnici podle jazyka.⁴¹

Přelomem v jazykovém charakteru městského úřadování bylo období kolem roku 1370. Ludvík I. i Václav I. zlistňují pro jednotlivé měšťany během šedesátých let výhradně německy. U městských listin není ještě patrná převaha ani jednoho jazyka. Poslední latinská radní listina pochází z roku 1370.⁴² Další, vydaná následujícího roku

³⁹ SR, 5262, 5479, 5480, 5481, 5482, 5840.

⁴⁰ SR, 6544, 6710.

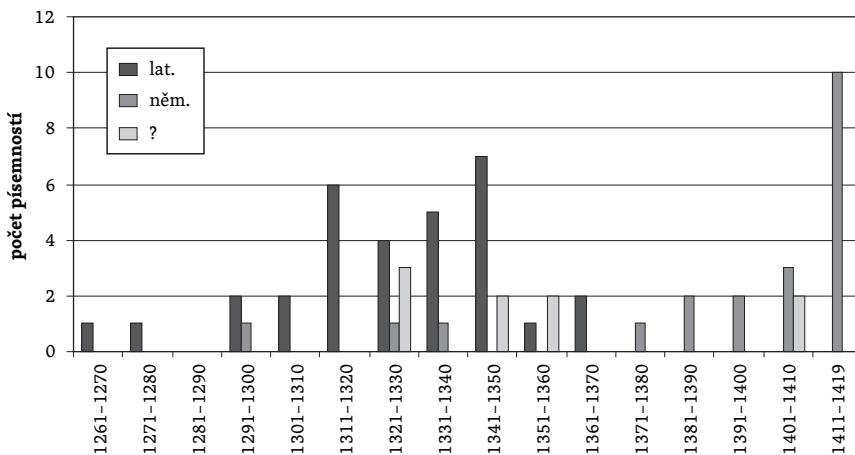
⁴¹ Přehled podán na základě Friedrich Wilhelm SCHIRRMACHER (ed.), *Urkundenbuch der Stadt Liegnitz und ihres Weichbildes bis zum Jahre 1455* (dále jako *UBSL*), Liegnitz 1866.

⁴² *UBSL*, č. 268; AP Wrocław, DM Legnicy, sign. 121.

a psaná navíc stejnou písařskou rukou, je již německy, stejně jako všechny následné.⁴³ Ruprecht zlistiňoval vůči jednotlivým lehnickým měšťanům rovněž německy⁴⁴ a německy korespondovalo také město s ním.⁴⁵

Dalším městem, kterému bude věnována pozornost, je Břeh. Již byla řeč o břežské confirmaci z roku 1292, která je dochována v německém opise — s největší pravděpodobností byla jejím původním jazykem latina. Ve dvacátých a třicátých letech Břeh obdržel po jedné německé knížecí písemnosti: nejprve bylo městu roku 1327 uděleno vratislavské právo a o deset let později vydal německy Boleslav III. observaci pro všechna města břežského knížectví.⁴⁶ V obou případech se jednalo o specifické záležitosti, pro které bylo použití němčiny pravděpodobnější. Kromě těchto dvou zvláštních případů jsou ostatní písemnosti psány latinsky. To platí až do sedmdesátých let 14. století, kdy dochází k náhlé změně a němčina vystupuje jako výhradní jazyk zeměpanských pořízení určených pro město jako celek. Opakem jsou písemnosti Ludvíka I. pro jednotlivé měšťany, které až do své smrti vystavoval latinsky. Pokud se vyskytne němčina, je to výjimka.⁴⁷ Ludvík II. (vládl od roku 1400) naproti tomu zlistiňoval jak v záležitostech jednotlivých měšťanů, tak pro město jako celek jen německy.

GRAF Č. 6: Zeměpanské písemnosti pro Břeh podle jazyka.⁴⁸

⁴³ UBSL, č. 270; AP Wrocław, DM Legnicy, sign. 125.

⁴⁴ UBSL, č. 308.

⁴⁵ UBSL, č. 336.

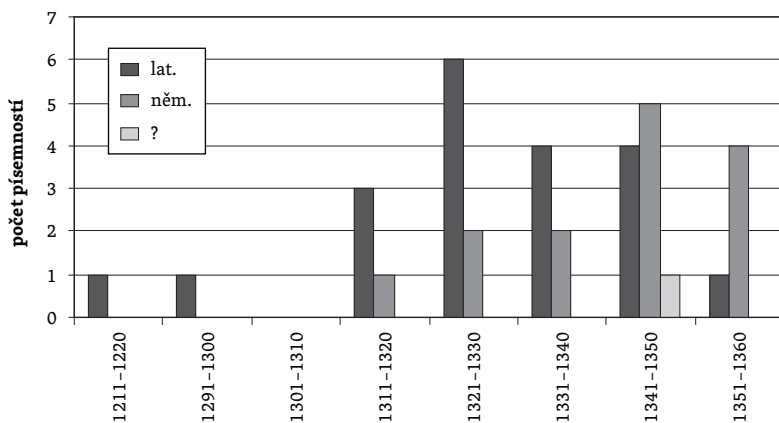
⁴⁶ SR, 4658, 5888.

⁴⁷ Colmar GRÜNHAGEN (ed.), *Codex diplomaticus Silesiae IX. Urkunden der Stadt Brieg*, Breslau 1870, č. 464.

⁴⁸ Přehled podán na základě Colmar GRÜNHAGEN (ed.), *Codex diplomaticus Silesiae* (dále CDS) IX: *Urkunden der Stadt Brieg, urkundliche und chronikalische Nachrichten über die Stadt Brieg, die dortigen Klöster, die Stadt- und Stiftungsgüter bis zum Jahre 1550*, Breslau 1870.

Měšťané však až do prvního desetiletí 15. století úřadovali latinsky. Od počátku druhé dekády 15. století rada někdy zlistiňovala německy a objevují se také první německé zápisy v městských knihách. Infiltrace němčiny do městského úřadování tak proběhla poměrně rychle mezi léty 1412–1415.

Druhým nejvýznamnějším městem lehnického knížectví byl Goldberk (Złotoryja). Němčinu v zeměpanských písemnostech určených pro město lze zaznamenat již v druhé dekádě 14. století. Od třicátých let se případy jejího užití množí a od čtyřicátých let němčina převládá. V padesátých letech se latina objevila již jen v jediné listině, která se týkala prodeje platu k městskému špitálu. Po roce 1360 se nedochovalo mnoho písemností, ale všechny jsou psány německy (nebo není známo jejich původní znění).

GRAF Č. 7: Zeměpanské písemnosti pro Goldberk podle jazyka (do roku 1360).

Pokud jde o městské úřadování, to je již od šedesátých let vedeno v němčině.⁴⁹ V rámci lehnického knížectví byl Goldberk městem, kde se němčina uplatnila v písemné komunikaci nejdříve. Stejnou měrou se prosadila i v městské kanceláři.

Naopak v Hlohově se s němčinou až do šedesátých let 14. století setkáme jen málo. Je sice pravda, že první německý dokument se tu vyskytuje již roku 1302,⁵⁰ ale v následujících šesti desetiletích přicházejí jen tři další. Všechny se koncentrují do let 1326–1339 a pokaždé za nimi stál jiný vydavatel. Německy bylo napsáno osvobození od cel vydané Jindřichem Zaháňským roku 1326.⁵¹ Roku 1331 dosvědčil Bolek II. Svídnický jako poručník své sestry-vdovy, že město koupilo fojstství,⁵² a v němčině byla i listina Jana Lucemburského, v níž panovník stvrdil vznik městského spolku některých slezských a lužických měst, k němuž přistoupil i Hlohov.⁵³

49 UBSL, č. 280.

50 SR, 2721.

51 SR, 4458.

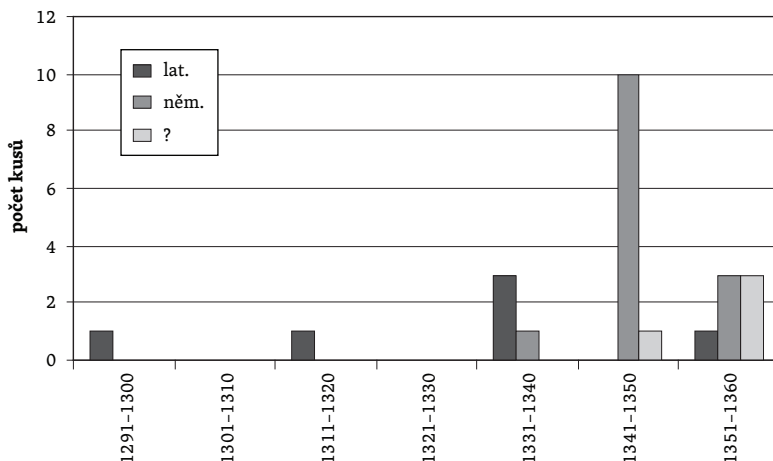
52 SR, 5018.

53 SR, 6323.

Pro šedesátá a sedmdesátá léta nejsou bohužel k dispozici žádné panovnické listiny adresované městu. Zatímco do roku 1360 převažuje latina, další písemnosti, které se objevují spolu se začátkem osmdesátých let, jsou již výlučně německé.⁵⁴

V rámci městského areálu vydávala své písemnosti latinsky místní kolegiální kapitula, byť i zde se najdou výjimky.⁵⁵ Městská kancelář užívala již od poloviny šedesátých let výhradně němčinu. Poslední dva ojedinělé latinské kusy pocházejí z let 1374 a 1375.⁵⁶ Naprostým solitérem zůstává latinská listina vydaná městskou radou roku 1401 v záležitosti pronájmu cihelny jednomu z hlohovských měšťanů.⁵⁷

Střehom (Strzegom, Striegau), ležící ve svídnickém knížectví, se zařadila k těm městům, kde se němčina prosadila ještě před polovinou 14. století. První německou zeměpanskou písemnost obdržela roku 1336⁵⁸ a od čtyřicátých let se latina dostává na okraj zájmu původců písemného pořízení. Výjimkou je jen Karlova listina z roku 1355 osvobozující všechna svídnicko-javorská města od placení cel v Čechách.⁵⁹ Krátce poté je doložena němčina jako jazyk úřadování městské rady.⁶⁰

GRAF Č. 8: Zeměpanské písemnosti pro Střehom podle jazyka (do 1360).

Ještě dříve měla němčina navrch v Lemberku (Lwówek Śląski), ležícím v javorském knížectví. V písemnostech Jindřicha Javorského bývala němčina užívána nejčastěji

54 Konrad WUTKE (ed.), *Codex diplomaticus Silesiae XXVIII. Inventare der nicht staatlichen Archive Schlesiens II: Kreis und Stadt Glogau*, Breslau 1915, č. 112, 117, 118, 119, 122, 125, 126, 130, 132, 138, 145.

55 CDS XXVIII, č. 109.

56 T. JUREK, *Język średniowiecznych dokumentów*, s. 35.

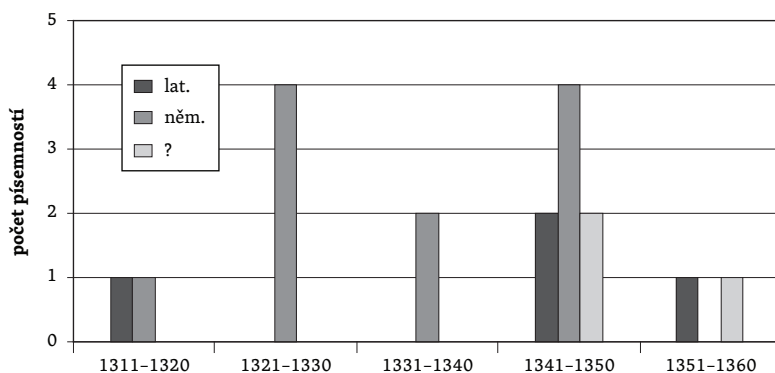
57 CDS XXVIII, č. 163.

58 SR, 5764.

59 RŚI III, č. 132.

60 AP Wrocław, Rep. 123, sign. 45, 49; R. STELMACH (ed.), *Katalog dokumentów V*, č. 278; M. CHMIELEWSKA (ed.), *Katalog dokumentów VI*, č. 208.

právě tehdy, byl-li dotčen tento příjemce. Od dvacátých let je latina doložena jen málo.⁶¹ Po roce 1360 jsou zeměpanské písemnosti pro město výhradně v němčině.

GRAF Č. 9: Zeměpanské písemnosti pro Lemberk podle jazyka (do 1360).

Ve městě samotném se začalo úřadovat německy také poměrně brzy. Již roku 1344 do svědčuje městská rada darování platu k místnímu farnímu kostelu německy.⁶² Rané užití němčiny podtrhuje fakt, že písemnost byla adresována církevnímu příjemci. Latina v městských listinách zazněla naposledy roku 1367, kdy se jednalo o záležitost ve prospěch místního plebána.⁶³ Roku 1370 — a opět v případě farního kostela — rada zlistňuje německy.⁶⁴ To je již v době, kdy latina tvořila jen zlomek produkce svídnické zeměpanské kanceláře, ale i měst knížectví.⁶⁵

V Javoru (Jawor, Jauer) se němčina neobjevuje sice tak brzy jako v Lemberku (ostatně zeměpanské kusy pro Javor jsou dochovány až od roku 1340), ale už ve čtyřicátých letech 14. století je situace jednoznačná, i když převaha němčiny tu ještě není drtivá. Ta přichází až s padesátými léty. Od následujícího decennia latina zcela mizí. Nejpозději v sedmdesátých letech byla jazykem městského písemného styku němčina.⁶⁶ Roku 1387 s městem komunikují německy dokonce i lubáňské magdalenitky (Lubaň, Lauban).⁶⁷

⁶¹ SR, 5764.

⁶² AP Wrocław, Depozyt parafii w Lwówku Śląskim, sign. 2; Mieczysława CHMIELEWSKA — Roman STELMACH (edd.), *Katalog dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska III: 1328–1350*, Wrocław 1991, č. 576.

⁶³ AP Wrocław, Depozyt parafii w Lwówku Śląskim, sign. 6; R. STELMACH (ed.), *Katalog dokumentów V*, č. 79.

⁶⁴ AP Wrocław, Depozyt parafii w Lwówku Śląskim, sign. 8; R. STELMACH (ed.), *Katalog dokumentów V*, č. 247.

⁶⁵ T. JUREK, *Język średniowiecznych dokumentów*, s. 33.

⁶⁶ Theodor LINDNER, *Archivalische Mitteilungen. Aus dem Archive der Stadt Jauer*, ZVGS 9, 1868, č. 50, s. 90.

⁶⁷ Erich GRABER (ed.), *Codex diplomaticus Silesiae XXXV. Inventare der nicht staatlichen Archive Schlesiens. Kreis Jauer*, Breslau 1930, č. 39, s. 44.

Později němčina pronikla do písemností týkajících se Frankenštejnu (Ząbkowice Śląskie, Frankenstein). Tímto jazykem byly do roku 1360 psány jen dvě zeměpanské písemnosti.⁶⁸ V šedesátých letech městská rada úřadovala latinsky.⁶⁹ V sedmdesátých letech občas, od osmdesátých let výhradně německy zlistiňovali frankenštejnští hejtmáné.⁷⁰ Po krátké době se k nim přidala i městská kancelář, která roku 1399 adresovala německé dokumenty dokonce i kameneckým cisterciákům.⁷¹

Mezi písemnostmi pro Strželín (Strzelin, Strehlen) byla němčina zastoupena zpočátku jen málo. Do roku 1360 evidujeme pouze jednu, která ale byla určena pro více příjemců.⁷² V závěru 14. století se však i zde úřaduje německy. I když listina Přemka Těšínského z roku 1394 pro město byla latinsky,⁷³ ve stejné době městská rada zlistiňuje německy, a to i vůči místnímu klášteru klarisek,⁷⁴ který sám v té době vydával některé německé písemnosti.

Chojnov (Chojnow, Haynau) ležel v lehnickém knížectví a také zde existovaly předpoklady pro rychlou recepci němčiny. Poprvé se objevuje již roku 1329 — šlo o observační listinu Boleslava III.⁷⁵ Ale až do konce padesátých let se mísí jak latinské, tak německé zeměpanské písemnosti. Pro klíčová šedesátá a sedmdesátá léta bohužel chybějí prameny. Když se roku 1390 vynořují, jsou psány německy.⁷⁶ To pak trvá samozřejmě i později.⁷⁷ Roku 1391 chojnovská městská rada úřadovala německy,⁷⁸ pro starší období bohužel nejsou k dispozici potřebné prameny.

Grodkov (Grodków, Grottkau) náležel až do roku 1344 do březského knížectví, poté se stal centrem grodkovského knížectví patřícího vratislavským biskupům.⁷⁹ Do roku 1344 je naprostá většina zeměpanských písemností psána latinsky, německy jen jediná (byla navíc určena pro všechna města knížectví).⁸⁰ Vratislavští biskupové samozřejmě komunikovali s městem (až do prvních desetiletí 15. století) výhradně latinsky.⁸¹ Městská rada ale počátkem 15. století úřadovala německy.⁸²

68 RŠI, č. 818, 819.

69 BU, č. 231; AP Wrocław, DM Wrocławia, sign. 495

70 Paul PFOTENHAUER (ed.), *Codex diplomaticus Silesiae X. Urkunden des Klosters Kamenz*, Breslau 1881, č. 265.

71 CDS X, č. 295, 296.

72 SR, 6323.

73 AP Wrocław, DM Wrocławia, sign. 9425.

74 AP Wrocław, Rep. 123, sign. 52; Roman STELMACH (ed.), *Katalog dokumentów przechowywanych w archiwach państwowych Dolnego Śląska VII*, Wrocław 1993, č. 77.

75 SR, 4830.

76 AP Wrocław, Depozyt Miasta Chojnowa, sign. 1.

77 AP Wrocław, Depozyt Miasta Chojnowa, sign. 3, 4, 16 atd.

78 AP Wrocław, Depozyt Miasta Chojnowa, sign. 2; M. CHMIELEWSKA (ed.), *Katalog dokumentów VI*, č. 655.

79 Hugo WECZERKA (ed.), *Handbuch der historischen Stätten. Schlesien*, Stuttgart 2003, s. 163.

80 SR, 5888.

81 Antoni BARCIAK — Karel MÜLLER [et alii] (edd.), *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku (dále jako RDPGŚ) II: 1401-1450*, Opole — Katowice — Opava 2011, č. 77, 113.

82 RDPGŚ II, č. 125a, 131.

Naopak velmi svižně pronikala němčina do písemností týkajících se Hiršberku (Jelenia Góra, Hirschberg). Není divu, neboť leží v javorském knížectví. S výjimkou jedné listiny Jindřicha Javorského z roku 1341⁸³ vydávala knížata pro město od čtyřicátých let jen německé písemnosti. Latinským intermezem bylo Karlovo osvobození od cel určené všem městům v knížectví z roku 1355.⁸⁴

Pokud jde o biskupské písemnosti pro Nisu (Nysa, Neisse) — biskupové zde byli vrchností — je obraz latinsky jednodušší.⁸⁵ Ke změně dochází až po roce 1420. Také městská kancelář používala latinu,⁸⁶ přestože v některých případech přichází ke slovu i němčina — jejím nejstarším dokladem jsou cechovní statuta řemenářů a kramářů z roku 1375.⁸⁷ Se subjekty mimo nízké knížectví městská rada od poslední čtvrtiny 14. století často komunikuje německy,⁸⁸ totéž platí opačně.⁸⁹ Poprvé městská rada zlistiňovala německy pro vnitroměstského příjemce v prvním desetiletí 15. století.⁹⁰ Jak bylo naznačeno výše, situace se kloní ve prospěch němčiny v průběhu 15. století. Častěji se tu s německými dokumenty setkáváme však až v jeho druhé polovině.⁹¹

Do roku 1360 je doloženo jen málo německých zeměpanských písemností pro Lubín (Lubin, Lüben),⁹² byť je třeba přiznat, že po polovině 14. století pramenů dosti ubývá. Koncem století jsou odtud dochovány již německé kusy.⁹³ Pro klíčové období přechodu — v lehnickém knížectví šedesátá a sedmdesátá léta — tu chybí jakékoliv doklady. Počátkem 15. století městská rada zlistiňovala německy. Z počátku 15. století jsou ovšem známy také dvě písemnosti Jindřicha IX. Lubínského pro místního fojta, které byly psány v latině.⁹⁴

Dalším z měst svídnického knížectví, kde lze poměrně brzy narazit na němčinu, byl Reichenbach (Dzierżoniów, Reichenbach). Zeměpanské písemnosti třicátých let 14. století jsou ještě latinské,⁹⁵ v pořadí další, od roku 1349 (až na jednu výjimku — vícekrát zmiňované Karlovo privilegium pro města knížectví),⁹⁶ výhradně v němči-

83 SR, 6620.

84 RŚl III, č. 132.

85 Výjimku představuje jen pořízení biskupa Václava z roku 1411 pro cech řezníků, viz Wincenty URBAN, *Wykaz regestów dokumentów Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu*, *Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego* 2, 1970, s. 285–421 (zde s. 398–401 písemnosti cechu řezníků v Nise, č. 4).

86 T. JUREK, *Język średniowiecznych dokumentów*, s. 35.

87 Antoni BARCIAK — Karel MÜLLER [et alii] (edd.), *Regesty dokumentów przechowywanych na Górnym Śląsku I (-1400)*, Wrocław — Opole — Katowice — Opava 2007, č. 128.

88 RDPGŚ I, č. 173, 278.

89 RDPGŚ I, č. 226, 233.

90 RDPGŚ II, č. 44.

91 Viz příslušné písemnosti ve Wincenty URBAN, *Wykaz regestów dokumentów Archiwum Archidiecezjalnego we Wrocławiu*, *Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego* 2, 1970, s. 371–397.

92 SR, 6104.

93 R. STELMACH (ed.), *Katalog dokumentów VII*, č. 241.

94 AP Wrocław, Depozyt miasta Lubina, sign. 1, 2.

95 SR, 5088, 5268.

96 RŚl III, č. 132.

ně.⁹⁷ O jazyce městského úřadování jsou zprávy až ze sklonku 14. století, kdy již bylo německé.

Zeměpanských písemností pro Středu (Środa Śląska, Neumarkt) se nezachovalo mnoho. Do čtyřicátých let 14. století jsou psány latinsky, pro padesátá a šedesátá léta nemáme k dispozici žádné dokumenty. Od roku 1372, z něhož se dochovala následující panovnická listina,⁹⁸ jsou již psány německy. Pokud jde o jazyk městského úřadování, ještě v šedesátých letech jím byla latina,⁹⁹ od sedmdesátých let nastupuje němčina.¹⁰⁰ Zdá se tedy, že k výměně jazyků tu dochází ve stejné době jako ve Vratislavi.

Shrňme zjištěné tendence jazykového vývoje sledovaných písemností a příjemců. Z hlediska zeměpanských písemností pro zkoumané příjemce se němčina nejdříve prosadila do listin a mandátů určených městům svídnicko-javorského knížectví. Na druhém místě je možno uvést města lehnického knížectví, kde také docházelo k recepci němčiny poměrně rychle. Spíše pozvolna se němčina prosazovala ve městech hlohovského knížectví. Nejpozději v osmdesátých letech 14. století však převážila i tady. Na konci šedesátých let došlo ve městech vratislavského knížectví — Vratislavi a Středě — k prudké změně jazyka zeměpanských písemností. Zatímco do té doby převažovala latina, okolo roku 1369 se situace náhle mění. Zhruba ve stejné době dochází ke změně i v Minstrbersku. Pomaleji pronikala němčina do písemností určených pro hornoslezská města, ale koncem 14. století již dominovala i v nich.

Z obsahového hlediska nelze vysledovat oblast, v níž by byla němčina v této době přednostně užívána. Situace se lišila od vydavatele k vydavateli. Zatímco Boleslav III. Marnotratný v ní nechával koncipovat především observační listiny, u některých jiných němčina našla své uplatnění především v písemnostech fiskální povahy, ale nebylo to pravidlem vždy.

Je zajímavé pozorovat na jedné straně vztah jazyka zeměpanských písemností, popřípadě jiných institucí, které byly s městem častěji v písemném kontaktu, a na straně druhé to, jaký jazyk město v rámci svého úřadování užívalo. Někde to byla knížecí kancelář a její jazyk, který ovlivňoval jeho volbu při městském úřadování. Typickým případem je Nisa, kde latinský charakter biskupských písemností předurčoval úzus v rámci města. Když po roce 1420 přibývá německých listin vratislavských biskupů, setkáváme se s němčinou i v městských písemných produktech. Druhým instruktivním příkladem je Břeh. Ludvík I. s městem dlouho komunikoval převážně latinsky. Jeho vnuk Ludvík II. byl však již více nakloněn němčině a od počátku své vlády v břežském knížectví pro město zlistiňoval německy. Za této situace se latina v městské kanceláři dlouho neudržela — zhruba po patnácti letech téměř mizí a nahrazuje ji němčina.

Ve městech svídnicko-javorského knížectví byl postup podobný, byť k němu došlo o několik desetiletí dříve. Nejprve tu přicházejí německé písemnosti zeměpána

---

97 RŠI II, č. 5, 382, 449, 781.

98 BU, č. 269.

99 Otto MEINARDUS, *Das Neumarkter Rechtsbuch und andere Neumarkter Rechtsquellen* (Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte 2), Breslau 1906, č. 43.

100 AP Wrocław, Rep. 91, sign. 345; R. STELMACH (ed.), *Katalog dokumentów V*, č. 512.

a s určitým zpožděním se tento jazyk prosazuje i uvnitř města — tak tomu bylo v případě Svídnice či Lemberku.

U jiných měst lze těžko rozhodnout, zda zeměpanská kancelář ovlivnila město, nebo tomu bylo naopak, jakkoli první varianta je pravděpodobnější. K současné změně dochází např. v Lehnici, kdy přelomovým obdobím byla druhá polovina šedesátých let 14. století, a to jak v případech zeměpanských písemností pro město, tak jazykového charakteru městského úřadování.

Se zpožděním reagovaly zeměpanské písemnosti na pronikání němčiny do úřadování Vratislavi. Již okolo roku 1320 se ve městě zlistiňovalo jak latinsky, tak německy, přičemž němčina získávala stále pevnější postavení.¹⁰¹ Český král přešel na němčinu jako jazyk listin a mandátů pro město až během druhé poloviny šedesátých let 14. století, ačkoli v královských písemnostech se příležitostně vyskytla i dříve.

I když se objevují i opačné případy, zpravidla docházelo ke změně latiny na němčinu v rámci zeměpanské kanceláře i města v užším časovém rámci. V tom spočívá zásadní rozdíl oproti situaci v Čechách, kde jazyk zeměpanských písemností jen málokde determinoval jeho užití ve městě samém.¹⁰² I slezská města byla jazykově smíšená. Polský element tu sice nestál v popředí, ovšem na rozdíl od Čech se mu nedařilo pronikat do vyšších vrstev městské společnosti.¹⁰³ Poněkud odlišná byla situace v Horním Slezsku, ale i tady v městských kancelářích leckde němčina v závěru 14. století převrstvila latinu. Vývoj po roce 1420 se pak ubíral již jinými směry a němčinu tu postupně začala vytlačovat čeština.¹⁰⁴

RÉSUMÉ:

The article deals with the use of language in selected Silesian towns throughout the 14th century. During the first three-quarters of the century, Latin competed with German in a way, following the trend seen sooner or later throughout Central Europe. In Silesia, it appeared later than in its Western neighbours, approximately at the same time as in Bohemia and Moravia. On one hand, we looked into the documents that arrived in town, while on the other hand, we followed the documents issued by the town's office, all from the viewpoint of the language used. Other entities that published documents received by the towns were taken into account, too.

The first German document received by one of the towns dates back to 1302. Up until the 1320s, such documents were few and far between and German played only marginal role. In 1320s and 1330s, however, we witness an increasing number of German documents. In 1340s, these documents are almost as frequent as those written in Latin. With varying intensity, though, German found its way into the offices of each of the dukes. First, it happened in Świdnica-Jawor duchy (Henry of Jawor,

101 T. JUREK, *Język średniowiecznych dokumentów*, s. 35.

102 Viz Tomáš VELIČKA, *Jazyk v písemné komunikaci královských měst českého severozápadu ve středověku*, *Porta Bohemica* 7, 2015, s. 57–119.

103 Franciszek LENCZOWSKI, *Ze studiów nad problemami miast śląskich do końca XIV wieku*, Opole 1965, s. 151–152.

104 T. JUREK, *Język średniowiecznych dokumentów*, s. 41; Jiří STIBOR, *Regesta českých listin a listů z knížectví Opolsko-Ratibořského (1303) 1457–1731. (Výsledky bohemikálního výzkumu v AP Wrocław z let 1990–1994)*, *Sborník archivních prací* 47, 1997, s. 293–443.

Bolek II. of Świdnica) and in the principality of Legnica, where Latin held its position for a little bit longer. In the remaining principal offices as well as in the royal office, German took a little longer to prevail, mostly with respect to the Silesian burgher recipients. However, from the 1370s the latest, it swept the area in victory. Among towns where German was first to take hold were Lwówek Śląski (Löwenberg) and Świdnica (Schweidnitz), in Świdnica-Jawor duchy, and also Złotoryja (Goldberg) and Jelenia Góra (Hirschberg). These towns were all located on the hillsides of Sudetes by the South-West border of Silesia.

Mgr. Tomáš Velička, Ph.D., působí na Ústavu českých dějin FF UK. Zabývá se pozdně středověkými správními dějinami a diplomatikou se zaměřením na Slezsko a česká královská města (tomasvelicka@seznam.cz).